

Dialektika faktů*

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSU,
Praha

PE 4584/24.1988.

Při rozpracování otázek sociologického poznání se otevírá řada problémů vyžadujících analýzy a nová zdůvodnění. Mezi takové patří zejména otázka pravdivosti samého faktu, s nímž pracujeme. Jde o problematiku, která není v naší a to nejen sociologické literatuře, dostatečně řešena. Proto ani tento příspěvek nemůže nabídnout řešení nastolených otázek. Chce a může být jen námětem k diskusi na téma, jemuž se nemůžeme vyhnout.

Na zhodnocení a výklad tu čeká nejen historicko-filozofický materiál týkající se této problematiky, ale také poznatky a zkušenosti těch, kteří jsou v neustálém, dalo by se říci permanentním spojení s empirickým sociologickým poznáním.

Naše úvaha nechce dovést uznání dialektiky faktů na Olymp fetiše. Nesměřuje ani k takové krajnosti, jakou je relativismus zpochybňující každý empirický základ vědeckého poznání a stavějící své abstrakce na písku. Chce však ukázat, že fakt je z hlediska své pravdivosti dialektickým. Začneme však od začátku.

Fakty každodenního poznání

V běžném životě si neděláme příliš starostí s tím, co je fakt. Poznatky, které získáváme v každodenní praktické činnosti, prostě označujeme jako fakty každodenního poznání. *Za každodenní poznání bychom mohli považovat souhrn znalostí a poznatků o světě, které jsou průběžně získávány v každodenním praktickém životě.* Jeho struktura nutně obsahuje poznatky různé gnozeologické úrovně. Od zobecnění, která charakterizují povahu světa a místo člověka v něm, vysvětlují přírodní jevy a formulují světový názor, až po elementární empirické výroky, jež jsou spojeny s každodenním vztahem k druhým lidem a věcem. Struktura těchto komponentů každodenního poznání je velmi rozmanitá a nejčastěji bývá spojena s popisem, s hodnocením, popřípadě s předpovědí. Popis, hodnocení či předpovědi subjekt zaznamenává běžným, maximálně komunikativním jazykem, což zcela odpovídá potřebě orientovat se v každodenních, zejména stereotypních situacích [Vičena—Štoff 1980 : 52].

Můžeme vést diskuse o tom, do jaké míry je a není každodenní poznání přesné, jak odpovídá nebo neodpovídá skutečnosti. Člověku však dává možnost, aby se orientoval v běžném, každodenním životě.

V této orientaci si lidé utvářejí logickou strukturu každodenního poznání. Tu představují hodnotící soudy různé gnozeologické povahy a rozdílné úrovně zobecnění.

D. Alijevová v cenné a zajímavé statí ukazuje na potřebu sociologické rehabilitace reálií a kategorií, jakými jsou každodenní poznání, každodenní život. Musí být překonán jakýsi nádech pejorativnosti daný představou, že

* Druhá část tohoto článku, věnovaná problematice vědeckého faktu, bude uveřejněna v SČ č. 2/1987.

710/94 W

každodennost představuje absolutní nevědeckost, „cosi podřadného, co nestojí za pozornost velké vědy“ [Alijevová 1987 : 393—411].

Autorka charakterizuje každodenní život jako úctyhodnou sociální realitu, jako zvláštní sociální fenomén, který je nejen subjektivní, ale i intersubjektivní záležitostí. Připomíná, že: „...společenská praxe doslova žádá dnešní vědu, aby se vytrhla ze zajetí abstraktních a globálních schémat a více přihlížela ke konkrétnímu člověku, s jeho individualizovanými představami, zájmy, cíli a hodnotami“ [Alijevová 1987 : 394].

Zdá se, že tady nejvíce jsme „vyklidili prostor“ fenomenologické sociologii vyzvedávající každodennosti našeho života jako něco nedeterminovaného a soběstačného. Snad k tomu přispěla i skutečnost, kterou D. Alijevová nazývá „paradoxem každodennosti“, když dokazuje, že každodennost se může skutečně jevit jako empiricky prvá sociální realita, s níž se člověk setkává hned od narození.

Fakty každodennosti jsou však svým způsobem konečným výsledkem dlouhodobého zápasu společenské komunity a institucí, které ji tvoří. Právě tady se naplňují úsilí a snahy konkrétních subjektů.

Lze jen souhlasit s tím, že „fakty každodenního poznání“. „každodenní život“ — stále vlastně jen čekají na soustavný, kompetentní a reprezentativní sociologický šetření. Citovaná stať D. Alijevové k takové orientaci nejen vybízí, ale klade i její určité teoreticko-metodologické základy.

Pro fakty každodenního poznání jsou příznačné především tyto skutečnosti:

- Jedinečnost a nahodilost poznání.
- Nesystematičnost: poznání je v úzké korelaci s jevy každodenního života a zaznamenává jen určité jevové závislosti mezi nimi. Jevy a věci jsou posuzovány a hodnoceny tak, jak je bezprostředně vidí a vnímá diferencovaný subjekt.
- Využití pojmového aparátu, který je maximálně jednoduchý a proto i velmi komunikativní.
- Tendence vydávat jev za podstatu.¹⁾
- Bezprostřednost, k níž dochází v každodenním spojení individua a sociální skupiny s realitou.

Charakteristika skutečností každodenního poznání nemůže být zdaleka jednoznačná. Zejména ve vztahu k bezprostřednostem tohoto poznání je možno formulovat i antinomní stanoviska.²⁾ Činíme tak proto, abychom tady, stejně jako na jiných místech, ukázali, jak jsme si přivykli na příliš jednosměrná vidění.

Zatím vycházíme stále z předpokladu, že poznávaná objektivní realita je taková, jak ji vnímá subjekt. Na tomto přístupu je vlastně založeno tzv. naivně realistické myšlení, které svým způsobem slouží jako základ všem vědám, každému vědeckému poznání.

(1) Běžným projevem této tendence je například rčení, že slunce vychází a zapadá, ačkoli racionálního vysvětlení této chybné představy se nám dostalo už na základní škole. Sklon každodenního poznání vydávat jev za podstatu je někdy podporován i iracionálními mýty, snahou ulehčit si uvažování a „netrápit se složitými příčinami“ věcí a jevů. Příznivá půda pro tyto tendence je zejména ve skutečnosti, že člověk, pokud se pohybuje v omezených oblastech svých bezprostředních činností, zpravidla lehce vystačí se světem jevových důvěrností každodenního života.

(2) Na možnosti antimonie jsme ukázali při jiné příležitosti [Rychtařík 1987 : 128—148]. Antimonie je rozpor mezi dvěma soudy, které se vylučují, i když každý může být správný. Za určitých podmínek a při určitém postupu mohou být antinomní stanoviska sama o sobě považována za pravdivá. Tento postup nás nutí nezjednodušovat a prohlubovat daná poznání.

Pokusme se i vůči tomuto obecně přijímanému stanovisku nastavit optiku antinomie.

Existuje vůbec nějaká bezprostřednost názírání na objektivní realitu? Nesleduje člověk každou poznávanou skutečnost prostřednictvím filtru minulých zkušeností, poznatků vlastních a těch, kteří mu tyto zkušenosti vědomě a soustavně předávají? Výjimečnou situaci snad může tvořit období určitého dětského věku, i když i tady, jak ukazují některé sociologické studie — už v rodině dítě přebírá, napodobuje a přizpůsobuje se určitým sociálním procesům. „... postupně si vytváří nejen blízké, ale i vzdálenější cíle, odhaluje a poznává možnosti jejich realizace, odhaluje a poznává vztahy v rodině a v okolí, které jsou základem poznání společenských vztahů“ [Bauerová—Bártová 1987 : 44 — 45].

Důsledně vzato není vlastně žádného bezprostředního poznání. Do každého poznatku vstupuje minulá zkušenost, vlastní i jiných, s níž sledujeme a registrujeme zcela nové, nepoznané skutečnosti a rozšiřujeme poznatky dané.

V dialektických přístupech je možno vést polemiku i s uvedenou antitezí. Objektivní realita je nadána vlastním nekonečným pohybem a neustálou dynamikou — takže dnes není tím, čím byla včera, a zítra nebude tím, čím je dnes. Filtr minulých poznatků a zkušeností je nezbytný, řekli bychom nenahraditelný, ale pro nová poznání je i neuspokojující a jak se ukazuje i nedostatečný.

Zajímavě se k minulým zkušenostem a poznatkům vyjadřuje A. Kepiňski ve své studii o psychopatologii moci: „Vedle biologické dědičnosti disponuje člověk dědičností společenskou, díky níž si může osvojit určité materiální a duchovní hodnoty. Úsilí tisíců generací, spojené se zdokonalováním řeči, písma, znalostí o světě, morálních a uměleckých hodnot, technických zařízení atd., je mu k dispozici od chvíle narození. Kdyby toto dědictví neměl, musel by začínat vždycky znovu. Rozvoj kultury by nebyl možný“ [Kepiňski 1987 : 29].

To, co bylo řečeno o faktorech každodenního poznání, vůbec neznamená, že jde o jakousi pejorativní oblast poznání. Jde o fakty odrážející stejný objekt jako vědecké poznání. Samozřejmě — to se liší hloubkou přístupu, způsobem odrazu atd. Přesto náš vztah k každodennímu poznání by neměl být charakterizován skeptičností.

Každodenní poznání se rozvíjí a realizuje na základě praktického, velmi často i bezprostředního působení objektu a subjektu. Kdyby nebylo tohoto poznání, lidé by ve svém přírodním a sociálním světě neobstáli. Nemohli by realizovat své potřeby a zájmy.

Každodenní poznání, každodenní existence a praxe vlastně nejprostším způsobem odpovídá na otázku, jak žít, jak prakticky reagovat na události kolem sebe, jak se vyrovnat se skutečnostmi, které představují desítky a stovky příhod, prožitků, pocitů a činů, z nichž se skládá život člověka.

Můžeme namítnout, že vlivy obecných, určujících determinant života velkých a malých sociálních skupin i jednotlivců jsou dnes takové, že „překrývají“ a „tlumí“ potřeby a zájmy lokálního světa našeho každodenního poznání.

To je a není pravda. „Lokální a bezprostřední“ se stále více stává tím průzorem, jímž lidé posuzují makroproblemy doby. Jakmile se každodenní poznání dostává dlouhodobě do rozporu třeba i s nejvíce ověřenou, objektivní, obecnou, a proto i „vzdálenou pravdou“, ve vědomí člověka se objevují otazníky. A nejen to. Sílí návyk přikyvovat tam, kde je třeba vstoupit do sporu, nepodřizovat se a nepřipouštět bezzásadové kompromisy a přijmout svůj díl v zápasech o socialismus. Významné role v těchto situacích přijímá „atmosféra doby“, nebo to, čemu nepřesně říkáme ideově politické klima, zkušenosti minulé i současné a v neposlední řadě pak síla světonázorové orientace různých společenských subjektů.

Tato konstatování nic nemění na skutečnosti, že *proces historického vývoje lidstva je spojen s tendencí neustále se oprošťovat od bezprostřednosti, s rozvojem poznání, které odhaluje obecně platné zákony a zákonitosti a umožňuje postihnout tendence dalšího vývoje.*

Člověk je nejdokonalejším živočichem asi také proto, že vědomě dokáže žít nejen bezprostředností. To je vlastně nejdůležitější téma současnosti, od něhož závisí přežití lidstva.

Kdyby se v životních orientacích lidí měly stát dominující bezprostřednosti „pro sebe“ a „na sebe“, vedlo by toto téměř nejnebezpečnější období dějin k definitivnímu konci lidstva. Není většího smrtelného hříchu, než je lhostejnost k druhým lidem a k osudům této planety. Ignorovat lidství druhých, znamená popírat své vlastní.

De facto každá praktická činnost člověka je založena na nějakém poznání. To se stává jak předpokladem, tak i výsledkem jeho praktické činnosti. V poznání se odráží dialektika skutečného a možného. V této dialektice je poznání subjektivním odrazem objektivní skutečnosti a základním schématem jejího přetváření.

Na tomto místě je správné připomenout, že každodenní poznání dominantně ovlivňuje stav a dynamiku veřejného mínění, nálady, názory a celkovou atmosféru doby, že právě odtud se odvíjí to, čemu se někdy říká sociální klima.

Držet neustále ruku na tepu veřejného mínění a spolu s ním kontrolovat a korigovat schválená rozhodnutí a řídicí činnost, „...to je požadavek, který například dokumenty KSSS spojují s procesy demokratizace v politice i praxi socialistické společnosti“ [Gorbačov 1987 : 4].

Problematika výzkumu a využití poznatků z výzkumů veřejného mínění nemá v naší společnosti stále odpovídající místo, nehraje v systému rozvoje socialistické demokracie ty role, které hrát musí. To jsou však v této chvíli otázky mimo naše téma. Jejich postupná analýza však musí vycházet z toho, že doceníme oblast každodenního poznání, které není žádným fiktivním obrazem — je výsledkem určité interpretace vjemů, odrazem určité praxe, určitého stavu společnosti a zkušeností člověka.

Mezi každodenním a vědeckým poznáním existují z mnoha důvodů a příčin nemalé rozdíly. Neměly by být absolutizovány a oddělovány bariérou umělých přehrad, či dokonce stavěny proti sobě.

Schopnost člověka vidět dál než za bezprostřední každodennost je základem jeho velikosti. Citovaný polský psychiatr A. Kepiński vzpomíná, že právě umění vidět dál než za aktuální situaci, v mnoha případech umožňovalo vězňům přežít utrpení koncentračních táborů [Kepiński 1987 : 106—107].

Kde taková schopnost není, kde člověk nechce nebo neumí vidět za aktuální, bezprostřední každodennost, ztrácí sílu projít hořícím lesem utrpení či dosáhnout ke hvězdám.

Někdy bývá preference konkrétní a bezprostřední každodennosti spojována s tendencí hodnotit přednosti socialismu podle toho, zda ráno jel autobus přesně podle jízdního řádu a na svačinu jsme dostali čerstvé rohlíky. Ne, že by to nebylo pro socialismus důležité. Zejména opakující se a dlouhodobě neřešené problémy každodenního života mohou vytvářet „dusnou atmosféru“.

Naše poznání a dlouhodobé, programové orientace musí respektovat každodennost člověka. Avšak jen spojení a vědomé propojení dlouhodobých cílů s každodenními potřebami a zájmy zmenšuje rozpětí mezi protikladnými barvami života v bezprostřednosti a v budoucnosti. Lidem umožňuje, aby se svými dispozicemi vešli do jeho koloritu.

Zabýváme-li se místem a úlohou bezprostředního, každodenního poznání, nelze se alespoň stručně nezmínit o procesech technických přeměn. Ty ve svém

širokém vlivu a hlubokém působení otevírají *rozpory mezi bezprostředním, každodenním a mezi zprostředkovaným, abstraktním*. Abstraktní se ve zprostředkujícím vlivu techniky člověku stále více vzdaluje; stává se čímsi neosobním, „cizím“, nepřehledným, co probíhá mimo jeho dimenze.

Technika je skutečností, která projevuje výraznou tendenci formovat systém vztahů, jež redukuje a přeměňuje člověka na „technického člověka“.

Ne tedy sám proces abstrakce, který je vždy nutně určitou redukcí, ale sama skutečnost technizace si vybírá z člověka „co se hodí“, a ostatní „přehlíží a zanedbává“.

Neosobní svět techniky vytváří složité závislosti, které si uvědomujeme vlastně až tehdy, když například pro poruchu v síti nejede metro a je ohrožena městská doprava, když otočíme kohoutkem vodovodu a s překvapením zjišťujeme, že přestala téci voda, když vozy odvázející odpady z domácnosti několik dnů nepřijedou atd.

Šíře vlivu a hloubka působení technických přeměn se zvětšuje tím, jak společnost utváří stále početnější demografické celky, jak toto „hromadění lidí“ vyžaduje stále náročnější zásahy do živé přírody, jak nejsme stále schopni dosáhnout optimálního propojení mezi tím, co člověk potřebuje, co by chtěl a co nám může příroda poskytnout atd.³⁾

Technika civilizace dnes lidem dává už samozřejmé pohodlí, ale současně nastoluje nové vztahy závislosti na technických zařízeních a lidech, kteří je obsluhují. Zvykli jsme si na dobrodlní tohoto pohodlí a v situacích, kdy „něco nefunguje“, přijímáme zpravidla role bezradných a nejčastěji i zcela závislých. Ani jsme si přitom nestačili uvědomit, jak technika zkomplikovala vztahy mezi lidmi a jak se stala determinantou jejich volnosti. A nejen to.

Technické přeměny v sobě nesou nebezpečí, že přírodní a společenské prostředí bude stále více ztrácet své přirozené vlastnosti na úkor těch, které jsou spojeny s procesy elektronizace, automatizace, chemizace, robotizace, bionizace atd. světa lidí a přírody.

S „lidským faktorem“ technických přeměn nás čekají nemalé problémy. Sociální mechanismy, jež jsou spojeny s technickými proměnami, budou s drzou razantností vyžadovat své. V jejich „analýze“ se naše prognostická uvažování zatím omezují stále jen na obecné úvahy o důležitosti a významu procesů vědeckotechnické revoluce.

Zdá se, že hlasy těch, kteří upozorňují na skutečnost, že technika nemůže být člověku cílem, ale prostředkem, že její rozvoj s sebou nese určité zpragmatizování, zvěcnění mezilidských vztahů, nenachází stále potřebný ohlas a především adekvátní společenskou reakci.

Jestliže proces vstupu techniky do života člověka nenalezne potřebné „vyvážení“ ve světě citové výchovy, jestliže nebudou vymezeny a chráněny „důležité oblasti duše“ — hrozí, že i nejvznešenější ideály a nejušlechtilejší lidské vztahy se promění v pragma, že smysl našeho života bude zbaven základních opor a jistot.

To, že se člověk dívá a působí na vnější svět prostřednictvím různých technických zařízení, neznamená, že se stane příslovečným kolečkem těchto zařízení, že bude zbaven svých schopností samostatně myslet, jednat, cítit, reagovat na změny přírodního a sociálního prostředí, že bude zbaven své individuality.

(3) Na závažné problémy „demografického chování“ lidí nejen ve velkých celcích, ale i v menších lokalitách upozorňuje T. Zaslavská v článku *Prizmatem sociologie* — viz 100 + 1 zahraničních zajímavostí č. 6 1986, s. 19–20.

Výlučně technické nazírání na člověka a společnost je potenciální zločinností. V tomto nazírání se netoleruje individuálnost a celistvost, spontánnost a bezprostřednost — tedy ty momenty lidské přirozenosti, bez nichž člověk nemůže dosáhnout maximálních možností svého vnitřního vývoje.

Člověk je součástí živé přírody, a proto i tvorem, jehož nelze zbavit jeho individuality a spontánnosti. Technické nazírání na člověka ve svých důsledcích vede k citové prázdnotě.

Jestliže si začínáme uvědomovat některé důsledky antagonismu vztahů mezi přírodou a technikou a hledáme a s obtížemi prosazujeme jejich reálnou symbiózu, tak *důsledky vztahů mezi člověkem a technikou jsou zatím „odkládány stranou“*. Spíše v impresi než v hluboké a seriózní analýze pociťujeme, že právě tady narůstají rozporné až konfliktní situace, jejichž odkrývání, hluboké analýze a řešení se nevyhneme.

Mnohé představy minulých let o tom, že spojení techniky a předností socialismu proběhne jako láskyplné splynutí, jako automatické prostoupení, se ukázaly nejen nerealné, ale ve svých důsledcích i demobilizující a zcestné. To nic nemění na skutečnosti, že vlastně jen taková společnost, která byla zbavena třídních antagonismů, má šanci, aby technika nebyla vnějším faktorem, ale výrazným vnitřním rysem aktivizace subjektů.

O to ostřeji a naléhavěji si musíme klást otázku, dokážeme-li tuto šanci realizovat.

I zdánlivě povrchní skutečnost, která je důsledkem procesů technického rozvoje, stejně jako každý jev každodennosti, který zaznamenává naše poznání, v sobě nutně nese určité podstatné momenty, jež se stávají předmětem vědeckého zájmu. Kdyby tomu tak nebylo a my jsme odmítali poznání každodennosti jako něco „jenom povrchního“, a proto zcela nezajímavého a nedůležitého, přerostla by problematika faktů každodennosti do takových rozměrů, že by se nutně dostávala do rozporů s tím, co je podstatné a určující.⁴⁾

Cesty každodenního poznání

V dokumentech strany není náhodně připomínáno, že jedním z největších demoralizujících nebezpečí revolučního hnutí je stav, kdy se bezprostřední poznání a zkušenosti každodenního života lidí dostávají do rozporů s obecně správně formulovanými programy a cíli socialismu.

Pravda poznání je dialektický proces. To není abstraktní, bezobsažná fráze. Pravda poznání je zcela konkrétní rozporuplný proces, který by měl mít své vyvrcholení v imperativu: pravdivě jednat.

V procesech poznání budeme nutně „zápasit“ s takovými skutečnostmi, že poznávaný objekt je ve svém obsahu nevyčerpatelný a že naše možnosti — bez ohledu na to, jde-li o běžná, každodenní nebo vědecká poznání — jsou vždy limitovány poznávacími schopnostmi subjektu. Ten je nositelem vědomí, které se stalo subjektivním odrazem, i když se realizuje v aktivním spolupůsobení člověka na přírodu a společnost.

(4) K tendenci přehlížet a odmítat problematiku faktů každodennosti nás někdy zaváděla až „ortodoxní snaha“ nepodlehout takovému subjektivně idealistickému a v podstatě agnostickému směru buržoazní filozofie, jakým je pozitivismus.

Ten vychází z „bezprostředně daného“ — tedy ze smyslově vnímatelných jevů — a „dané“ interpretuje nezávisle na historických a logických souvislostech. Redukuje poznání na „vnímatelná“, „bezprostřední“, a tedy nejčastěji i každodenní fakty.

Snaha „nepodlehout“ přístupům pozitivistického výkladu nemůže znamenat, že se „zbavíme“, „rezignujeme“ na problematiku každodennosti a tím de facto vyklidíme prostor tam, kde musíme odpovídat z pozic dialekticko-materialistického výkladu světa lidí, přírody a myšlení.

Je-li pravda poznání dialektický, a tedy rozporný proces a nepovažujeme-li žádná svá poznání za ukončená, uzavřená a definitivní, pak v nepřetržitých stupních vývoje se rozdílily mezi každodenním a vědeckým poznáním musí zmenšovat a korelace mezi vědeckým faktem a faktem každodenního života být stále těsnější.

Cesty každodenního poznání, jimiž jsme především spojeni s objektivní realitou, vedou nutně přes počítky. Počítek, jako základní, geneticky první forma poznání, jako nejjednodušší mnohotvárný odraz vlastností objektivní reality, je zdrojem mnoha — na naše vědomí působících informací. Bez této mnohotvárnosti by nebylo rozmanitostí barev a vůně květů a člověk by byl ochuzen o ranní zpěv kosů, národní písně i verše monologů Shakespearovských dramát. Čím by vlastně byl člověk bez svého smyslového vybavení?

Počítek zprostředkuje napětí mezi objektivní realitou vnějšího světa lidí a naším vědomím. Počítek je jediný kanál, jediný prostředek, jímž je naše vědomí bezprostředně spojeno s objektivním světem a s jehož pomocí tento svět zaznamenává.

Lenin k tomu napsal: „Jinak než prostřednictvím počítků se nemůžeme dozvědět nic o jakýchkoli formách látky ani o jakýchkoli formách pohybu... [Lenin 1955 : 319–320].

Smyslově vnímáme hmotu v její mnohotvárnosti prostřednictvím konkrétních a individuálních projevů této mnohotvárnosti: slunce prostřednictvím světla, tepla a zářivé koule na obloze; hodnotové zaměření lidí podle individuálního chování a jednání; svůj zdravotní stav podle obtíží, které pocítujeme; smog v ulicích města podle těžko dýchatelného vzduchu atd.

V. I. Lenin v polemice s E. Machem připomíná, že ani tady se nemůžeme dopouštět nějakého svévolného zjednodušování. Dialektickomaterialistická teorie vymezuje vědomí jako odraz objektivní reality, avšak „... tento odraz je ovšem jen přibližný; ale není správné označovat tuto přibližnost nebo zjednodušení jako „svévůli“ [Lenin 1955 : 64].

Na význam smyslového vnímání věcí a skutečností našeho života upozorňuje i B. Engels v *Dialektice přírody*, když píše: „... hmota a pohyb nejsou nic jiného než zkratky, ve které shrnujeme mnoho rozličných, smysly vnímatelných věcí podle jejich společných vlastností. Hmota a pohyb nemohou být tedy poznány jinak než zkoumáním jednotlivých látek a forem pohybu“ [Marx–Engels 1967 : 512–513].

K této myšlence se vrací i V. I. Lenin v *Materialismu a empiriokriticismu*, když ukazuje, že svět pohybující se hmoty je možno a nutno studovat v nekonečně složitých a detailních projevech při rozvětvení tohoto pohybu a této hmoty [Lenin 1955 : 363].

Bezprostřední, každodenní poznání se nutně stává nevyhnutelnou podmínkou a předpokladem poznání vědeckého, přičemž žádné jedinečné a zvláštní v přírodě a společnosti není nikdy absolutně oddělitelné od obecného.

Párové kategorie dialektiky ukazují, že jedinečné a zvláštní má v sobě nutně některé momenty, rysy či aspekty obecného. Každý jev projevuje třeba i velmi zprostředkovaně svou podstatu, své obecné vlastnosti, charakteristiky, rysy.

I tuto skutečnost vlastně vyslovuje ve svých zobecněních V. I. Lenin, když polemizuje s názory empiriokritiků. Jevy přírody a společnosti jsou „... i konkrétní i abstraktní, i jev i podstata; i moment i vztah“ [Lenin 1955 : 209].

Bezprostřední jevy a momenty života přírody a společnosti jsou tedy před námi, kolem nás a vlastně i v nás, protože každý jsme objektivní součástí tohoto světa.

V každodenním životě a styku tento svět před námi, kolem nás a v nás poznáváme, zaznamenáváme a reagujeme na jeho skutečnosti.

Ve smyslovém poznání odrážíme různé formy pohybující se hmoty, různé zkratky bezprostřední skutečnosti, popisujeme jejich předmětnost, charakterizujeme jejich projevy, stránky, reagujeme na jejich pohyb atd.

I tady však platí, že v reálném lidském poznání je smyslové a logické vzájemně neoddelitelné. „Vypreparovat“ čistě smyslové nebo čistě logické v reálném poznání prostě nelze.

Konečně přesvědčivé argumenty o tom přinášejí práce I. P. Pavlova, jenž dokázal, že prvá signální soustava, charakterizující smyslové poznání člověka, neexistuje (na rozdíl od zvířat) v čisté podobě. Je nerozlučně spojena s druhou signální soustavou charakterizující abstraktně logický stupeň poznání.

„Normální člověk“ píše I. P. Pavlov, „i když využívá druhé signály, které mu umožnily vytvořit vědu, zdokonalit se atd., bude efektivně využívat druhou signální soustavu pouze do té doby, pokud tato soustava bude v trvalém a správném vztahu k první signální soustavě, tj. k nejbližšímu průvodci skutečnosti“ [Pavlovskije 1949 : 430].

Z této úvahy lze vyvodit několik obecně platných tezí:

- naše každodenní poznání nutně začíná počítky; to znamená, že je ve vlivu procesů vnějšího prostředí, jež působí na naše smyslové orgány;
- toto poznání odráží bezprostřednosti života lidí, ukazuje konkrétnosti pohybu v daném čase a prostoru, tedy v jakési časové a prostorové „diskrétnosti“;
- subjekt nemá v každodenním životě jinou možnost, než jakou představuje toto poznání; o konkrétních formách, o různých „zkratkách pohybu hmoty“ se nemůžeme dozvědět jinak než prostřednictvím počítků;
- i ve smyslovém poznání se nutně prosazují určité momenty abstraktně logických přístupů; o jejich vlivu, rozsahu a uplatnění rozhoduje stav subjektu.

Schopnost, dispozice subjektu adekvátně odrážet objektivní realitu, pravdivě poznávat mnohotvárnosti různých forem pohybující se hmoty, má meritorně významnou roli. Vědomí individua, skupiny a vlastně celé společnosti je vždy subjektivním odrazem objektivního světa, který se realizuje v aktivním spolupůsobení člověka na přírodu a společnost. V odrazu subjektu se utváří *struktura gnozeologického obrazu*. Lze souhlasit s A. V. Koršunovem, že se především odráží aktivní stav subjektu [Koršunov 1979 : 130].

O gnozeologickém obrazu významně rozhoduje schopnost, připravenost, řekl bychom vybavenost subjektu reagovat na objektivní situaci a dynamiku objektu. Subjekt ve svém vědomí tedy vytváří to, čemu Koršunov říká gnozeologický obraz. Jeho struktura je dána spojením objektivně daného a subjektivně možného.

— *Subjektem mohou být individua s různou životní zkušeností, s rozdílným systémem hodnot a vzděláním, s rozdílným profesionálním zaměřením, rozdílných zájmů a zájmové orientace, věku, národnosti atd.*

— *Subjektem mohou být různé, malé i velké sociální skupiny, třídy.* Utvářejí se na základě shodných politických, pracovních, kulturních, sportovních a jiných zájmů.

Sociologická šetření ukazují, že tam, kde bylo překonáno sociálně třídní rozdělení společnosti, je významným momentem skupinové diferenciací zejména charakter pracovní činnosti (vznikají silně integrované socioprofesionální skupiny) a vzdělání. Prokazatelně výrazně shodné názory a zájmy projevují vzdělatelské skupiny.⁵⁾

(5) Ve společnostech třídních antagonismů základní sociální „vztahovou skupinou“ byly třídy. Utvářely se podle vztahů vlastnictví a nevlastnictví výrobních prostředků. To v zásadě rozhodovalo o všech dalších vztahových strukturách.

— *Subjektem je celé mnohonárodnostní společenství*, jež je historicky integrováno například určitými celospolečenskými zájmy. Ve světě třídních dichotomií je tento nejdůležitější obecný zájem vyjádřen v politických idejích a mocensky zajišťován vládoucí třídou. Každá třída — když převzme politickou moc — tyto údaje prosazuje všemi prostředky.

— *Subjektem se stávají instituce*, jež odpovídají základním potřebám a funkcím různých sociálních skupin. Například J. Szczepeński s připomínkou, že nejde o vyčerpávající klasifikaci, odlišuje pět základních typů institucí, které se vyskytují ve všech civilizacích: ekonomické, politické, výchovné a kulturní, sociální a náboženské [Szczepeński 1963 : 102].

Na základě společných, obecných zájmů se integrují různé sociální, vzdělanostní, národnostní, věkové a další skupiny. Jejich homogenita je dána především sociálně politickým programem, k němuž se členové těchto skupin hlásí a organizační strukturou zajišťující jejich akceschopnost.

Skupiny jsou tedy nutně spojeny s určitým stupněm formalizace, vyjadřujícím relativně pevné zásady, normy a pravidla činnosti a vztahů. Čím je organizace početnější, členitější, rozvinutější — tím více se projevuje nutnost normativních úprav a upevnění organizačních vztahů a činnosti.⁶⁾

Po překonání základních ahumánností, jež jsou spojeny s třídními antagonismy, a v procesu postupného rozvoje socialistického společenského systému, který programově usiluje o odstranění ekonomických příčin sociálních nerovností, se do centra zájmů a pozornosti přesouvá ona okřídlená, ale přece pravdivá a navýsost významná programová teze o potřebě všestranného rozvoje člověka, a to ve všech dimenzích jeho života.

I hypotetická otázka může být velmi aktuální: jaký bude další vývoj velkých sociálních skupin? V jakých skupinových strukturách se bude „já“ nejvíce integrovat v „my“? Jak bude stávající a narůstající sociálně třídní homogenita projevovala novou diferencovanost? Co se v budoucnu stane základní „vztahovou skupinou“ člověka? Nebudou emocionální pouta těchto skupin silnějšími vztahovými pojítky, než tomu bylo kdykoli v minulosti?

Bylo by možno uvádět další a další otázky. Naše otazníky vůbec netouží po atraktivitě dotazů; spíše podtrhují vykřičníky, jež chtějí zdůraznit, co všechno ve společenskovědním poznání objasněno být musí! Sociologie tu bude mít nesuplovatelné místo.

(6) Vzájemné vztahy uvnitř organizačních struktur jsou neskonale bohaté a každé jejich „modelové vyjádření“ nutně ochuzuje reálný stav. V tomto „bohatství vztahů“ lidé překonávají autonomnost organizace a její formální struktury.

I tady platí, že každé normativní je spíše ideálním než reálným vyjádřením — a vždy bude mít daleko od skutečného života, od záměrů, které ve svých představách vytvářeli tvůrci modelu.

Lze jen souhlasit s názorem, že konečný výsledek je vždy v určitém rozsahu kompromisním východiskem. Studie na téma člověk a instituce ukazují, že oficiální model organizace jako společenského subjektu je „... abstraktní, depersonalizovaný... lidé v něm nevystupují jako konkrétní lidé a jejich vzájemné vztahy nejsou celistvémi, ale oficiálními vztahy. Jsou vzájemně zastupitelní, neboť v modelu se předpokládá pouze jejich funkčnost. Tato formalizace je nevyhnutelná, neboť instituce se nemůže vázat konkrétními lidmi, protože se musí stále obnovovat. Růst institucí tak z tohoto hlediska znamená růst formalizovaných vztahů lidí, tj. růst redukce člověka na souhrn předpokládaných rolí, jež mu uvnitř různých institucí připadají“ [Šamalik 1967 : 120].

Těžko lze však souhlasit s tím, že ve společenských systémech, které vědomě usilují a hledají cesty, způsoby, prostředky a možnosti aktivizace lidského činitele „... tato redukce... vede formalizovaných vztahů nepředpokládá v zásadě žádné jiné — často dokonce tyto jiné vztahy chápe (správné i nesprávné, podle jejich povahy) jen jako negativní“ [Šamalik 1967 : 120].

Žádný společenský systém, který vědomě usiluje o sladování společenských a osobních zájmů, o hledání správných vztahů mezi nimi, o integraci a dynamiku vztahů mezi jedincem, kolektivem, třídou, národem, socioprofesioními, věkovými, vzdělanostními a dalšími skupinami, nemůže být utvářen tak, aby neuvažoval také o jiných než o institucionálně formalizovaných vztazích. Postupovat jinak znamená rezignovat

Tak vlastně objektivně, vlivem mnoha příčin, *neformální nebo méně formalizovaná seskupení lidí se stávají stále významnějším subjektem* procesů poznání, jenž je nenahraditelný nejen tím, že „doplňuje“ chybějící vztahy a normy zejména pro takové situace, které ideální schéma nepředpokládá. Má nezastupitelnou úlohu i v procesech bezprostředního poznání. Provádí určité a někdy i velmi významné jeho korektury. Je tomu tak zejména tehdy, když abstraktně prezentované ideově politické, morálně estetické a jiné „normy“ ideově politického působení se dostávají do rozporů s každodenní zkušeností člověka.

Reálným projevem této skutečnosti je například nemalá preference těch poznatků a informací, které lidé získávají „tváří v tvář“, před těmi, jež přinášejí masové sdělovací prostředky. Na zcela konkrétních poznatcích tuto skutečnost prokážeme při jiné příležitosti.

Jako určitou hypotézu je možno vyslovit tezi, že *neformální nebo méně formalizovaná uskupení subjektů budou mít stále větší význam i v procesech identifikace člověka s určitou sociální realitou*. Je tomu tak proto, že zdroje identifikace představují jednotu racionálních i iracionálních momentů, že život nás stále více nutí zůstat ve sféře formalizovaných schémat, formálně popsaných a vyžadovaných rolí, že nutná racionalizace vztahů podporuje pohled na člověka jako na cosi neměnného a „vybočení trestá“, že se v podstatě stále zmenšuje prostor pro emociální svět lidského chování a jednání, že jsme si příliš zvykli na laciná zjednodušování, v nichž identifikace s ideologií a s cíli hnutí byla jaksi samozřejmě ztotožňována s identifikací s různými představiteli instituce, s používanými prostředky a metodami realizace taktických i strategických cílů atd.

Úvaha na dané téma by rozsahem i významem zasloužila samostatnou práci. Zvláště aktuální se tu dnes stává problém stupňů identifikace, které bychom měli posuzovat ve spojení s konformním i nekonformním chováním a jednáním individua i celých sociálních skupin.

Z rozsáhlého komplexu těchto otázek je pro naši úvahu v této chvíli důležitá skutečnost, že jak „formální, tak i neformální subjekt“ proniká vším. V jeho spojení člověk překonává neosobnost organizace, systém formálních vztahů a formálně popsaných rolí, v nichž samozřejmě nemůže být zahrnuto nejen vše, co je třeba, aby zejména ve výjimečných situacích subjekt plnil, ale kde také nutně absentují emocionální aspekty lidského chování a jednání.

Všimněme si — *ať subjekt přijímá jakoukoli institucionální podobu, ať představuje jakýkoli stupeň formalizace a centralizace vztahů, základním elementem jeho struktury vždy zůstává člověk*.

Člověk je subjekt i objekt ustavičných zápasů lidstva; výsledkem kontinuity a diskontinuity pokolení. Schopnost být nositelem poznání a přetváření světa patří jenom jemu.

Člověk se nemůže a ani nechce „oprostit“ od světa organizací a institucí, které ho obohacují i ochuzují. Ochuzování se však brání a proto „neuskutečnitelné“ překonává vnitřním, „vlastním světem“, enklávou, která může být

na dynamiku, na podněty a impulsy směřující ke stále bohatšímu určení člověka.

Neformální vztahy jsou člověkem hodnoceny vysoko a bylo by možno uvádět empiricky doložené příklady, kdy například vstup do zaměstnanecké organizace je podmínován situací a atmosférou neformálních vazeb a vztahů.

Problém je však v jiné skutečnosti. Představitelé a reprezentanti zvláště větších formalizovaných institucí ne vždy docenují význam právě těchto skutečností a ve své „velikosti“ si zpravidla ani neuvědomují, že neformální vztahy utvářejí jakousi „protiváhu“ depersonalizovaných institucionálních struktur.

partnerem i protihráčem veřejnosti, ale vždy zůstává tím, čemu nepřesně říkáme „svět soukromí“, „svět vnitřního azylu“ apod.

Kolik a jaké další světy člověku přinese dynamika změn podstatných i méně podstatných skutečností našeho života? *Subjekt poznání bude vždy znova a znova tvořit svět svých okolností. Dějiny lidstva jsou neustálým zápasem s daným, existujícím, které se chce tvářit jako neměnné.*

Vraťme se však k otázce, k níž směřuje naše úvaha. Jak vnitřně a vnějšně diferencovaný, různě formalizovaný a cílově integrovaný subjekt odráží a zaznamenává každodenní realitu?

„Odráz a zaznamenávání“ jsou rozdílné v závislosti na celé řadě skutečností — například na světonázorové orientaci, ale i na ochotě podřídit v určité chvíli a situaci své osobní potřeby a zájmy potřebám a zájmům širšího společenství. Racionální a emotivní vybavení subjektu, tedy to, jak člověk cítí a vidí, kolik ví a co umí, se může stát prostorem vesmírných možností nebo domácím dvorkem, který má vysoké zdívo.

V situacích, kdy jsou narušeny mechanismy přirozeného výběru kádrů, se častou dispozicí subjektu stává průměr. Subjekt s takovými předpoklady nebývá nic víc a nic méně než „... zárukou setrvalého stavu a poměrného úspěchu v práci“. Syndrom průměrnosti ohrožuje tvořivost i kritičnost; vytváří prostor pro pragmatismus konzumních orientací a byrokratismus uniformity, v němž dosažené bývá hodnoceno jako největší úspěch.

Reakce různých článků bohatě diferencovaného subjektu poznání jsou a budou bezesporu vždy rozdílné.

Subjekt může být například elementem, který sebe sama v některých situacích promítá a v jiných nepromítá do poznávané skutečnosti. Platí to zejména v každodenním poznání. Svou „osobní dispozicí“ jinak do procesu poznání například vstupuje učitel a žák, lékař a pacient, dělník a vedoucí závodu, člověk s velkou životní zkušeností, sensibilitou, bystrostí a schopností vnímat a člověk s malou nebo minimální schopností prožitků, jehož rejstřík smyslového a racionálního poznání je příliš úzký a pro něhož platí, že „... ať nalejeme do malého poháru sebevíce tekutiny, vejde se do něj jen určitá míra [Feuchtwanger 1987 : 12].

V socialismu dochází k zákonitému růstu subjektivního „... jakožto neuspořádaného odrazu objektivních podmínek lidské existence, transformovaného sociálními a individuálními recepčními filtry“ [Pecen—Steindl 1987 : 5].

Na jaké cesty nás zavádí ona neuspořádanost transformovaného odrazu? Neřídí se jednotlivé fragmenty odrazu objektivní reality jinými, subjektivně tvořenými zásadami než odraz jako celek? Subjekt je přece relativně samostatný, „svěbytný“, „svéprávný“ a nemusí akceptovat pravidla poznání pohybu hmoty, která přijímá celek?

Po tom, co bylo řečeno, je na místě vyslovit i další pochybnosti (otazníky). Protože existuje velice diferencovaný subjekt, a tedy i diferencované poznání, neusilujeme o hledání a vykládání smysluplnosti tam, kde žádná není? Vždyť jakou smysluplnost má například tisíce každodenních poznatků typu: venku letí vlaštovky, žárovka přestala svítit, lékař mi přichází dát injekci atd.?

Logika systematizace dává smysl nesmyslnostem. Vlaštovky se shromažďují, protože se připravují k odletu. Je to součást jejich životního koloběhu, který vůbec není náhodný. Zůstat v místech, kde vyvedly mladé, by znamenalo pomrznout. Žárovka přestala svítit, protože její vlákna se přetrhla. Tato skutečnost byla vyvolána několika příčinami, které rozhodují o její „životnosti“. Lékař mi přichází dát injekci; je součástí dlouhodobé léčby stanovené na základě pečlivé terapie a urychlující procesy uzdravení člověka.

Takže — *teprve logika systematizace dává smysl tisícům faktů, z nichž vytváří systém, který přesahuje „hranice každodennosti“ a zdánlivě nesmyslných bezprostředností našeho života.*

Logika systematizace zahrnuje v sobě předcházející zkušenosti člověka. Smyslový, bezprostřední poznatek je systematizací doplněn, rozšířen a vede k pochopení jak vnitřních, tak i vnějších vlastností a vztahů.

Určitou logiku systematizace každodenního poznání nosí člověk „v sobě“. Byla vypěstována zkušenostmi předcházejících generací a je neustále předávána, ale i rozšiřována, upřesňována a doplňována. Každá nelogičnost, která se přičí této systematizaci poznatků, proto vyvolává nejen otazníky — ale i odpor proti neschopnosti, neumění, neochotě postupovat s potřebnou logičností. Logika systematizace nás „nutí“ postupovat vždy tak, aby fakty naší každodennosti nacházely svůj smysl. Umožňuje dosáhnout celistvého odrazu reality, která působí na naše smyslové orgány. Taková forma stále převážně smyslového poznání bývá označována jako vjem.

Vzdát se celistvosti ve prospěch exaktně vyjádřeného, verifikovatelného, relativně velmi přesného, konkrétního, ale dílčího a parciálního, znamená nahradit celistvost poznání fragmenty reality. Celistvost poznání je předpokladem celistvosti člověka, a proto ji nelze posuzovat bez hodnot a skutečností, které mají své vyjádření v ideologii.

Poznání je ve své bezprostřednosti a každodennosti subjektivní. Poznání je však objektivní ve svém celku — v tendencích své obecnosti. Proto také Lenin píše, že pravda poznání není v počátku, nýbrž v konci [Lenin 1955 : 173].

V možnostech subjektu odrážet a poznávat objektivní realitu existuje samozřejmě i historická dimenze tohoto procesu. My se spokojíme s poznámkou, že každá etapa vývoje společenské praxe nutně mění možnosti poznávacího subjektu.

Kvalitativním, revolučním zvratem v dějinách poznání je ta historická situace, kdy dochází k oddělení práce duševní a fyzické, nebo období naší nedávné současnosti, kdy socialistická společnost umožňuje přístup ke vzdělání všem skupinám a vrstvám společnosti. Je z hlediska podmínek poznání doslova dějinným zlomem. V životě generací socialismu se tento fakt stal tak samozřejmým, že se nám vlastně kamsi „ztratil“. Podobných „ztrát“ skutečností, které přestáváme vnímat jako kvalitu vlastní socialistické společnosti, je samozřejmě mnohem více. Sociologická empirická šetření například potvrzují, že i ty skupiny mladých lidí, které mají nemalé výhrady k reálným procesům výstavby socialismu, „ani nenapadne“, že by mohlo existovat soukromé vlastnictví výrobních prostředků, nebo že po ukončení vzdělání by člověk neměl získat odpovídající pracovní zařazení atd. Poznávací subjekt přijal některé skutečnosti za tak samozřejmé, že vlastně přestaly být předmětem jakýchkoli úvah a diskusí.

Není jedním z typických momentů společenského vědomí socialistické společnosti právě toto „zapomínání samozřejmostí“?

Skutečnost, že poznávací subjekt se historicky vyvíjí, jen zvýrazňuje postulát, že pravda poznání je dialektický proces. Jeho dialektika je dána nejméně dvěma skutečnostmi:

- Proces poznání objektivní reality „nemá konce“. Vždy se vlastně jen přibližujeme absolutní pravdě. Pro nás je to dnes zdánlivě triviální konstatování. Historický vývoj poznání o poznání však ukazuje, že tomu tak vždy nebylo.
- Možnosti poznávacích subjektů se v každé etapě vývoje společnosti mění. Naplňují se v nekonečné řadě dialektických negací výsledků poznání předchozích generací.

Lidé nemají jiné možnosti než jít cestou, na níž diferencovaný a strukturovaný subjekt odráží a zaznamenává každodenní realitu a usiluje o dosažení, o naplnění možností pravdivě poznávat. Subjekt bude vždy do těchto procesů vstupovat jako rozporuplný faktor.

V této rozporuplnosti bude procesy poznání posuzovat ve spojitosti s popisem a objasněním, se svou každodenní komunikací a praktickou činností. Vlastně každý takový „popis a objasnění“ by měly ukázat nejméně tři skutečnosti:

- 1) že daný objekt, realita nebo výpověď či hodnocení této reality *tu je*;
- 2) co o této realitě víme, tedy *proč tu je*, jak ji vědomí zná a registruje;
- 3) *k čemu tu je* poznávaná realita pro člověka a společnost.

Pravdivost procesů objektivního odrazu nezvětšíme tím, že přestaneme respektovat a budeme přehlížet jeho mnohotvárnost a rozpornost.

V. I. Lenin v době, kdy vedl nekompromisní zápas za obhájení ontologických a gnozeologických principů dialekticko-materialistického výkladu teorie poznání a když v polemice rozvíjel poznání o nových formách pohybu hmoty, poukazoval na to, že „...odraz je ovšem jen přibližný“.

Snažili jsme se naznačit proč a ukázat, že příčiny této „přibližnosti“ jsou ve vnitřně a vnějšně diferencovaném subjektu, v jeho zralosti, schopnosti či nezralosti a neschopnosti adekvátně reagovat na objektivní realitu. Ta sama, ve své nevyčerpatelnosti, nekonečné rozpornosti a dynamice je druhou příčinou této, jak píše Lenin, „přibližnosti“.

I tady je nesmírně důležité zvládnout Leninovu tvůrčí metodu, vidět procesy odrazu každodenního, stejně jako vědeckého poznání v celé složitosti a rozpornosti. Jinak bychom asi nebyli schopni analyzovat současnost a vypracovat správná řešení pro budoucnost.

Problematicku, kterou v sebevědomé suverenitě zpravidla přehlízíme, je dnes možno soustředit do několika aktuálních otázek:

— *Co může udělat marxisticko-leninská sociologie pro to, aby byla překonána ona — jak píše B. Engels — „zkratka pohybující se hmoty“, aby jedinečnosti a zvláštnosti našich poznatků byly dovedeny k obecně pravdivému poznání?* Jinak řečeno — jak v sociologii přispět k tomu, aby úroveň každodenního, individuálního, jedinečného poznání byla dovedena k vědeckému faktu?

— *Co udělat pro to, aby byla v procesech poznání překonána vzdálenost mezi abstraktním a konkrétním, mezi jevem a podstatou, abychom se vyrovnali s „časovou a prostorovou diskrétností“ získaných faktů?*

— *Jak organizovat sociologické poznání, aby odraz objektivní reality v našem vědomí byl více než přibližný, aby — i když nemůže být nikdy absolutně přesný, správný a pravdivý — se neustále těmto parametrům „absolutní“ přesnosti, správnosti a zejména pravdivosti poznání optimálně přibližoval?*

Dříve než se pokusíme na tyto otázky odpovědět, je třeba říci, že sociologie je vlastně klasickou disciplínou bezprostředního spojení s objektivní realitou. Není zcela „od věcí“, že bývala přednášena jako tzv. „praktická filozofie“ [Vaněk 1986 : 92]. V sociologickém poznání sledujeme, jakou síť sociálních vazeb vytvářejí tato spojení s objektivní realitou. Jsou velice rozmanitá, podstatná i nepodstatná, pro život člověka meritorně významná i méně významná.

Sociologicky sledovat svět sociálních vazeb znamená postavit do centra pozornosti člověka, sledovat jeho bezprostřední i dlouhodobé potřeby a zájmy, hodnoty a životní orientace, způsoby jednání a chování a promítnout obecně a zvláště tam, kde vznikají dynamické rozpornosti našeho makro, mezo i mikrosvěta.

Sociologicky sledovat svět sociálních vazeb člověka znamená být spojen s jeho bezprostředními i dlouhodobými potřebami a zájmy, s malými i velkými, s obecnými i individuálními a zvláštními cíli života lidí.

Marxisticko-leninská sociologie je společenskovědní disciplínou, která se zabývá člověkem a světem jeho sociálních vztahů. Má nejbližší k potřebám a zájmům člověka, k jeho jistotám a pochybnostem; umožňuje odhalit a překonat rozdíly, rozpory a konflikty života lidí, poznat, co je a co se děje, a vědět co chtít.

To je také jeden z důvodů, proč marxisticko-leninská sociologie je víc než speciální společenskovědní disciplínou, která se zabývá například určitou sférou života nebo více či méně přesně vymezenou specifickou problematikou, jako je tomu například u práva, pedagogiky dospělých, historie středověku apod. *Je nejobecnější speciální společenskovědní disciplínou. Možnosti svého bezprostředního poznání může naplnit a dovést až k analýze obecných, určujících, zákonitých souvislostí jen za předpokladu jednoznačné ontologické, gnozeologické a světónázorové orientace.*

Koncepci marxisticko-leninské sociologie jako nejobecnější speciální společenskovědní disciplíny jsme se zabývali v jiných publikacích [Rychtařík 1985 : 168—203].

Tím samozřejmě není řečeno, že toto pojetí je jednoznačně probojováno zejména ve vztahu k těm přístupům, které stále „koketují s představou“, že marxisticko-leninská sociologie je filozofií, přesněji řečeno tou částí filozofie, kterou představuje historický materialismus.

Další vývoj obecné sociologické teorie by měl postupně přesvědčit i tam, kde rozhoduje ideová ilustrativnost na úkor myšlenkové hloubky a vědecké přesvědčivosti.

My se však teď v dalším výkladu soustředíme na tři výše položené otázky.

Sociologicky ověřené fakty

V sociologických výzkumech zaznamenáváme stovky a tisíce stanovisek k otázkám války a míru, k problémům řízení československé ekonomiky, k hodnocení terciární sféry, k posledním opatřením stranických a státních orgánů atd. Sledujeme, které skutečnosti rozhodují o životní úrovni a životním způsobu, jak lidé hodnotí okolní svět i sami sebe, jaké postoje zaujímají, čím a jak jsou stimulovány nebo destimulovány jejich činnosti; sledujeme nekonečný pohyb různých elementů sociálního světa individua, malých i velkých sociálních skupin i společnosti jako celku.

Tyto skutečnosti v empirických šetřeních zaznamenáváme jako „jednotlivosti“, ale v systému sociologického poznání z nich skládáme reprezentativní obraz. Je tvořen kvantifikací validních údajů, jež mají reprezentativní parametry. Mohli bychom je označit za *sociologicky ověřené fakty*.

Na naše otázky — co může udělat marxisticko-leninská sociologie, aby byly překonány jedinečnosti a zvláštnosti našich poznatků a vzdálenost mezi konkrétním a abstraktním, mezi jevem a postatou; jak vést sociologické poznání, aby odraz objektivní reality v našem vědomí byl více než přibližný — chceme odpovědět právě v souvislosti s charakteristikou sociologicky ověřených faktů.

Sociologicky ověřené fakty už nepopisují jednotlivé události, poznatky, stanoviska, činy apod. Překonávají „diskrétnost“ času a místa svého vzniku a vnějších vlivů.

V hromadných datech, která mají číselné vyjádření, se „ztrácí“ to, co bylo náhodné, výjimečné, specifické, krajní — co nás zajímalo jako jednotlivá při-

pomínka, dílčí poznatek, sdělení, informace, kterou na schůzi vyslovil některý z diskutujících, nebo jsme vyčetli z dotazníku respondenta.

Mnohoznačnost jedinečného, stejně jako obsahová neurčitost a diskrétnost sledované skutečnosti v číselném vyjádření, „ustoupily“ a my jsme získali validní a reprezentativní údaje.

V procesu kvantifikace poznávaných jevů a skutečností vytváří marxisticko-leninská sociologie ze „zkratk pohybujiící se hmoty“ (B. Engels) základní materiál vědeckého poznání. Ten *představuje „surovinu poznání“, která překonala zvláštní, jedinečné, specifické a individuální a získala kvality, s nimiž je možno vstupovat do vědecké analýzy.*

Bez tohoto procesu, jemuž v sociologii říkáme kvantifikace, se individuální a jedinečné, zvláštní a „diskrétní“, nemůže stát fakticitou vědeckého poznání, nemůže být dovedeno k vědeckému faktu.

V procesech poznání každý individuální jev, každá výpověď subjektu o objektivní realitě a jejím hodnocení má v sobě vždy vlastní, nějak odlišnou podobu. Například dvě individua, dvě skupiny lidí, pracovníci dvou institucí — a připusťme, že v posuzování každodenních jevů a skutečností budou vycházet v zásadě ze shodných ontologických a gnozeologických orientací — nebudou mít nikdy absolutně shodné a totožné stanoviska, hodnocení apod. Každý „jinak“ vidí, cítí, myslí, uvažuje a hodnotí.

V procesech odrazu objektivní reality nevystupuje člověk jenom jako sociální typ, ale také jako individuálně jedinečná, nezastupitelná bytost. Absolutní „ontologické a gnozeologické shody“ je vlastně možno dosáhnout jen v nejobecnějších filozofických polohách, jako jsou například otázky prvotnosti hmoty a poznatelnosti světa.

Právě tato rozrůzněnost a odlišnost v přístupech, v názorech a hodnoceních subjektů může a musí být spojována a integrována v ideologickém působení. Ideologie proto plní v životě jednotlivce, malých a velkých sociálních skupin nezastupitelné role také tím, jak „unifikuje“ individuální a kolektivní.

V ideologii jsou vyjadřovány obecné potřeby a zájmy mající celospolečenskou povahu. Ideologie není jen systémem idejí a názorů určitých společenských sil a vyjádřením základních zájmů a zkušeností velkých sociálních skupin (tříd), ale je i určitou životní orientací člověka.

Na základě osobních a skupinových zájmů, které jsou ve své obecnosti a specifičnosti shodné či rozdílné a rozporné, lidé formulují své cíle. Tak se zájmy stávají nejmohutnější hybnou silou jejich chování a jednání, zprostředkované pak ekonomického a vědeckotechnického pokroku.

Problematika respektování, pěstování, usměrňování a zejména sladování osobních, skupinových a celospolečenských zájmů před nás dnes vystupuje v celé své složitosti. „Hledání správných vztahů mezi nimi má mimořádný význam, je to úkol živé praxe. Jde o respektování celého souhrnu zájmů — jedince, kolektivu, tříd, národů a národností, sociálních a profesních skupin a složité dialektiky jejich vzájemných vztahů, aby mohl být zajištěn dynamický rozvoj společnosti“ [Gorbačov 1987 : 3].

V této souvislosti a v těchto spojeních nelze nepřipomenout to, co bychom v dialektických přístupech měli považovat za samozřejmost. Známa pravda, že socialismus odstraňuje antagonismus zájmů, vůbec neznamená, že neexistují reálné rozpory v zájmech různých, například socioprofesionálních skupin, nebo že odstranění antagonismů je totožné se zájmovou unifikací nebo nivelizací.

Za skutečností, že zájem dělnické třídy má celospolečenskou povahu, se nám někdy ztrácí do nejdůležitější — potřeba integrovat, spojit s tímto celospolečenským zájmem co největší počet subjektů a koordinovat kolektivní činnosti zejména velkých sociálních skupin. A nejen to. Smyslem tohoto „spojení“, této

integrace a koordinace je dosáhnout takového chování a jednání, jehož projevem je podpora jedněch a potlačení jiných aktivit člověka.

Ideologie přestává být prázdnou kategorií tím, jak dokáže svým obsahem a působením integrovat společenské subjekty a usměrňovat jejich myšlení a cítění, chování a jednání k celospolečenským zájmům.

Učinnost takového ideologického působení je závislá na tom, jak je využíváno sociologické poznání, které v procesech kvantifikace sjednocuje, spojuje a povyšuje to, co je v individuálním poznání shodné a totožné, do určité abstrakce. Ta ve svém zobecnění je vlastně nejbližší pravdě všech, jejichž názory, přístupy, vjemy, hodnocení, poznatky atd. jsme zkoumali.

To, co se v jednotlivostech jevílo někdy jako povrchní, náhodné, zvláštní a specifické, se tu dostává do polohy, která umožňuje postihnout podstatu, ukázat určující, příčinné vazby a souvislosti.

Dalo by se to říci také takto: *sociologické poznání dává jedinečné skutečnosti, události, stanovisku, jedinečnému poznatku obecnou, historickou platnost.*

Zejména při **analýze společenského vědomí** má tato schopnost sociologického poznání nesmírný význam. Umožňuje posouzení jedinečného a obecného, konkrétního a abstraktního, vymezení podstatných a nepodstatných stránek zkoumaných skutečností, životních zápasů tříd a jiných — velkých a malých národnostních, socioprofesionálních, vzdělanostních, věkových — sociálních skupin a vrstev společnosti.

Na otázku — jak vést sociologická poznání, aby odraz objektivní reality v našem vědomí byl vždy více než přibližně správný, aby se neustále přibližoval tomu, co nikdy nedosáhneme, totiž „absolutní“ pravdivosti, přesnosti a správnosti poznání — budeme neustále hledat a nacházet nové a nové odpovědi.

I při plném docenění všech možností sociologické analýzy *nelze vědecká poznání zúžit jen na empirický materiál získaný sociologickým šetřením. Poznání zákonů vývoje a tendencí společenského života se musí rozvíjet na mnohem širší empirické základně, s využitím poznatků a závěrů, které získaly jednotlivé společenskovědní a přírodovědní disciplíny. Musí zahrnovat celý souhrn praxe v nejširším smyslu toho slova.*

Tento metodologický princip byl vlastně formulován už V. I. Leninem v práci *Ještě jednou o odborech*. Lenin píše: „Chceme-li skutečně poznat předmět, musíme obsáhnout, prostudovat všechny jeho stránky, všechny vztahy a „zprostředkování“. Nikdy toho nedosáhneme plně, ale požadavek všestrannosti nás uchrání před chybami a ustrnutím na mrtvém bodu“ [Lenin 1955 : 92].

Pro hlubší vědecké poznání nám samozřejmě nevystačí jen jednotlivý fakt ani skupina stejnorodých faktů. Je třeba sledovat fakty nejen ve statistice, ale v dynamice jejich vývoje, nikoli izolovaně, ale v organické souvislosti a vzájemné závislosti, v kontextu určujících vztahů a historických událostí.

Tam, kde místo prokazatelné závislosti a vzájemné souvislosti nastupuje svévolný, voluntaristický výklad fakticity, tam končí věda.

Žádný konkrétní fakt sociální skutečnosti není izolovaným, jednorázovým jevem. Má nutně své souvislosti. Je určitým článkem, momentem celé řady vzájemně propojených událostí. Na těchto „propojeních“ závisí nejen jakou „úlohu hraje“, ale i to, jak bude vykládán jeho obsah.

Například pro buržoazní politology je 21. únor 1948 — kdy v Praze proběhla ohromná, spontánní manifestace pracujících — charakterizován jako součást „spiknutí“, jímž se komunisté v Československu dostali k moci. Pro nás je vystoupení pracujících na Staroměstském náměstí, kde K. Gottwald veřejně a s otevřeností jemu vlastní zhodnotil jednání odstoupivších ministrů, projevem principiálnosti postupu komunistické strany a důkazem jejího neformálního vlivu na všechny vrstvy pracujících.

Význam takových faktů, jakými byl únor 1948 v Československu, podobně jako dnešní masová nezaměstnanost v předních zemích kapitalistického světa, stávky, ekonomické a morálně politické krize, je a bude — v závislosti na různých teoreticko-ideologických pozicích — vykládán vždy různě.

Skutečnost, že ideově politicky je orientován nejen samotný empirický výzkum, ale i volba objektu zkoumání, jsme se pokusili dokázat v jiné publikaci [Rychtařík 1985 : 275]. Jde především o to, z jakých pozic přistupujeme k sledované realitě. Všechny traktáty na téma „jak se zbavit ideologické přítěže“ jsou srovnatelné s pokusy naučit člověka dýchat bez vzduchu a plavat bez vody.

Žádná etapa empirického sociologického výzkumu (vypracováním projektu počínaje a analýzou získaného empirického materiálu konče) se nerealizuje „naslepo“ — ale vždy stojí na určitém, odpovídajícím pojmovém a kategoriálním aparátu. Ten vzniká, mění a zdokonaluje se na základě dříve získaných poznatků. *Například o analýze získané fakticity by se dalo říci, že není ničím jiným než výkladem ve smyslu určité sociální teorie, výkladem s pomocí propracovaných přístupů, pojmů a kategorií této teorie.*

Tyto teze ani dnes, po mnoha letech, která uplynula od doby, kdy byly — v úsilí o prosazení jednoznačně teoreticko-metodologicky orientované marxisticko-leninské sociologie — publikovány na stránkách Sociologického časopisu, nepovažujeme za triviální. Jestliže se k metodologické problematice znova a znova vracíme, pak to má více důvodů. Mezi našimi sociology jsou autoři, kteří mají názory protikladné. Pro některé sociology nastupující generace bývá příznačná tendence velkorysého přehlížení těchto „samozřejmostí“, které rozhodují o pravdivosti poznání.

Jestliže se ke skutečnému, pravdivému, konkrétnímu a potřebně diferencovanému poznání nedospívá převodem obecných teorií do jazyka empirických faktů, pak ani převod empirické fakticity k pravdivým, obecným závěrům není možný bez pojmů, kategorií a principů poznání, které tvoří určitý teoretický systém jejich výkladu.

Právě pro bezprostřednost svého spojení s potřebami praxe budeme v marxisticko-leninské sociologii neustále hledat a vyjadřovat hlubinné procesy a odkrývat rozporná místa, která vznikají na cestách mezi obecnou teorií s empirickou fakticitou na straně jedné a mezi novými empirickými poznatky a závěry teorie na straně druhé.

Poznání není prosté hromadění faktů. Proces poznání se nezastavuje u poznané fakticity. *Cílem je získat znalosti o obecných a nutných souvislostech, odhalit obecné vlastnosti, tendence a zákonitosti poznávaných skutečností.*

*

Neustálé zdokonalování procesů poznání o poznání je údělem člověka a lidského rodu. Sociologie, jak se snažíme ukázat, musí mít v těchto procesech stěžejní místo.

Schopnost pravdivě poznat a z pozic revoluční dialektiky reagovat na potřeby společenského vývoje je prubířským kamenem nejen sociologie samé, ale i našich schopností vůbec.

Tak jako sebelepší architekt nepostaví dům bez stavebního materiálu, tak ani nejpropracovanější filozofické koncepce, ontologické a gnozeologické premisy filozofického poznání a jeho humanistické cíle nemohou dojít svého naplnění, pokud nestojí na vědeckých faktech. Ty ve společenských vědách musí poskytovat především marxisticko-leninská sociologie.

Literatura

- Alijevová, D.: *Každodennost ako objekt sociologického skúmania*. Sociológia 1987, č. 4.
- Bauerová, J. — Bártová, E.: *Proměny ženy v rodině, práci a veřejném životě*. Praha, Svoboda 1987.
- Feuchtwanger, L.: *Đábel ve Francii*. Praha, Vyšehrad 1987.
- Gorbačov, M.: *O úkolech strany při zásadní přestavbě řízení ekonomiky*. Rudé právo 26. 6. 1987.
- Kapiński, A.: *Rytmus života*. Praha, Avicenum 1987.
- Koršunov, A. M.: *Otrazenija, dějatel'nost', poznanije*. Moskva, Nauka 1979.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1955.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1967.
- Pecen, J. — Steindl, R.: *Růst úlohy subjektu v socialistické společnosti*. Tvorba 1987, č. 20.
- Pavlovskije sredi*, sv. III. Moskva—Leningrad 1949.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rychtařík, K.: *Sociologie poznání a přeměny světa*. Praha, Svoboda 1985.
- Szczepański, J.: *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa 1963.
- Šamalik, F.: *Člověk a instituce*. Praha, Svoboda 1967.
- Vaněk, A.: *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů 1948—1980*. Praha, Univerzita Karlova 1986.
- Vičena, D. V. — Štoff, B. A.: *Dialektika obydnogo i naučnogo znanija*. Filosofskije nauki 1980, č. 4.

Резюме

К. Рихтаржик: Дialeктика фактов

Сведения, приобретенные в повседневной практической деятельности, мы называем фактами повседневного познания. Повседневное познание представляет собой сведения разного гносеологического уровня.

Для фактов повседневного познания характерны: единичность и случайность, несистематичность, использование максимально коммуникативного понятийного аппарата, тенденция выдавать явление за сущность и непосредственность.

Процесс исторического развития человечества связан с тенденцией постоянно освобождаться от непосредственностей, с развитием познания, выявляющего общезначимые законы и закономерности и позволяющего отразить тенденции дальнейшего развития.

Наиболее серьезную деморализующую угрозу революционному движению представляет собой положение, когда непосредственное познание и опыт повседневного быта людей противоречат в общем правильно сформулированным программам и целям социализма.

В процессе выявления «гносеологической картины» решающая роль, несомненно, принадлежит субъекту. Какую институциональную форму субъект бы ни принимал, какую ступень формализации и централизации отношений он бы ни представлял собой, основным элементом его структуры всегда остается человек.

Марксистско-ленинская социология является общественно-научной дисциплиной, рассматривающей человека и мир его социальных отношений. Она является наиболее общей специальной общественно-научной дисциплиной. «Жокетничество» с представлением, будто марксистско-ленинская социология является философией, точнее говоря, той частью философии, которую представляет исторический материализм, указывает, зачастую, на идейную иллюстративность за счет идейной глубины.

В системе социологического познания мы создаем представительную картину. Она состоит из данных, которые можно считать социологически проверенными фактами. Они представляют собой «сырье познания», преодолевшее единичное, специфическое и индивидуальное и приобретенное качества, с которыми можно осуществлять научный анализ.

Социологическое познание предоставляет единичному факту, событию, позиции, единичному сведению общеисторическую значимость.

Summary

K. Rychtařík: The Dialectics of Facts

Pieces of knowledge gained through everyday practical activity are identified as facts of everyday knowledge. Everyday knowledge represents pieces of knowledge at various gnoseological levels.

Facts of everyday knowledge are characterized by uniqueness and fortuitousness, an unsystematic character, the use of a maximally communicative conceptual apparatus, the tendency to mistake the phenomenon for the substance and immediacy.

The process of the historical development of mankind is connected with the tendency to break away from immediacy, with the development of knowledge which brings to light generally valid laws and regularities and enables us to discern tendencies of further development.

The greatest demoralizing danger of the revolutionary movement is a state wherein the immediate knowledge and experience acquired by people in their everyday life are in contradiction with the generally rightly formulated programmes and goals of socialism.

In the cognitive process concerned with the "gnoseological image" it is the subject which is distinctly decisive. Whatever institutional form the subject may assume, whatever level of formalization and centralization of relations it may represent, the basic element of its structure is always man.

Marxist-Leninist sociology is a social-scientific discipline concerned with man and the world of his social relations. It is the most general special social-scientific discipline. The "coquetry with the notion" that Marxist-Leninist sociology is philosophy or, more strictly speaking, that part of philosophy which is represented by historical materialism, is often a manifestation of ideal illustrativeness to the detriment of the depth of thought.

In the system of sociological knowledge we set up a representative image. This is formed by data which could be identified as sociologically verified facts. They represent the "raw material of knowledge" which has overcome the unique, the specific and the individual and has acquired qualities enabling it to enter into scientific analysis.

Sociological knowledge endows the unique reality, event, standpoint, the unique finding with general historical validity.